

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Наталії Борисівні Буряк-Стефанової

на тему: «**Феномен релігії у філософії Еріха Фромма: соціально-філософський аналіз**», представлена на здобуття наукового ступеня

кандидата філософських наук зі спеціальності

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Тема кандидатської дисертації Наталії Буряк-Стефанової «Феномен релігії у філософії Еріха Фромма: соціально-філософський аналіз» цілком актуальна для сучасного українського суспільства. Сучасні еліти нашої країни, інтелектуальна, духовна й політична, свідомо визначивши незворотність зовнішньополітичного курсу України, орієнтованого на європейські ідеали та цінності як безсумнівно гуманістичні, доклали значних зусиль, аби закласти міцні основи цілої низки соціальних інститутів. Серед цих соціальних інститутів, можливо одним із найважливіших, є інститут народної церкви.

Одна з частин цього соціального інституту, а саме – православна церква України, яка нещодавно отримала від константинопольського патріарха статус канонічної автокефальної церкви, подала функціональні межі власної інституційності і зміцнила свою роль як чинника релігійного формування громадянської ідентичності українців. Саме тому дослідження феномену релігії, важливого духовного аспекту існування окремої людини, громадянська ідентичність якої отримує духовну підтримку від народної релігії, є абсолютно теоретично цінним і таким, що надає філософське розуміння особливостей духовного життя нашого суспільства. Можна визнати, що звернення дослідницької уваги на філософсько-антропологічні та соціально-філософські роботи Еріха Фрома, в яких цей видатний німецько-американський соціальний мислитель розглянув феномен релігії, є безперечно ідейно й теоретично віправданим.

Робота Наталії Буряк-Стефанової складається зі вступу, трьох розділів (сім підрозділів), висновків до кожного з розділу, бібліографії по розділах та висновків до всієї роботи. Дисерантка опрацьовала 211 джерел. Загальний обсяг дослідження складає 197 сторінок, з яких основна частина складає 173 сторінки. Аналіз першоджерел, які використала дисерантка, виявив відсутність упереджень авторки щодо теоретичних здобутків певної школи чи традиції, що виконували філософські дослідження робіт Е. Фромма.

Об'ектом її дослідження виступає феномен релігії у філософській концепції Е. Фромма, а предметом – соціально-філософська концепція феномену релігії у філософській концепції Е. Фромма. Підібрані авторкою дисертаційного дослідження класичні та сучасні методологічні підходи демонструють можливість вирішення семи дослідницьких завдань. А саме: дослідити антропологічний вимір релігієзнавчої концепції Е. Фромма; проаналізувати психоаналітичні засади фроммівської релігієзнавчої концепції; розглянути основні типи релігійної орієнтації у контексті концепту релігії Е. Фромма; дослідити релігійний вимір сучасних глобалізаційних викликів в понятійному апараті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма; проаналізувати проблему відчуження людини з використанням підходів Фроммової релігієзнавчої концепції; дослідити актуальні проблеми релігійної ідентифікації та ідентичності сучасного українського суспільства в контексті філософії релігії Е. Фромма); проаналізувати герменевтичний та евристичний потенціал філософії релігії Е. Фромма в дослідженні діалектики сакральної та громадянської релігії в сучасній Україні.

Робота складається із вступу, трьох розділів (поділених на сім підрозділів), висновків до розділів, списків використаних джерел по кожного з розділів (загальною кількістю 211 позицій), а також загальних висновків до дисертаційного дослідження. Не викликає зауважень й обсяг дисертаційного дослідження: загальний обсяг роботи складає 197 сторінок, з яких 173 сторінки складає її основна частина. У розділі «Вступ»

дисерантка повідомила про ті аспекти своєї роботи, що дають можливість оцінити зміст даного дисертаційного дослідження (актуальність, ступінь розробки проблеми, мета, об'єкт, предмет, отримані положення наукової новизни тощо).

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади соціально-філософського аналізу феномену релігії у філософії Еріха Фромма» присвячено дослідженню антропологічного виміру релігієзнавчої концепції Е. Фромма, виявленню психоаналітичних зasad Фроммової релігієзнавчої концепції, а також дослідженю основних типів релігійної орієнтації у контексті теорії релігії Е. Фромма.

Наступний розділ дисертації має назву «Потенціал релігійної концепції Е. Фромма у розв'язанні протиріч цивілізаційного розвитку». У цьому розділі дисерантка задекларувала свою бажання здійснити ревізію релігійного виміру сучасних глобалізаційних викликів. Також вона обґрунтувала стратегії подолання відчуження сучасної людини через тлумачення положень вчення Е.Фромма про релігію.

Останній розділ даного дисертаційного дослідження був присвячений спробі вирішити нагальні соціокультурні протиріччя нашої країни, що відбулося через застосування дисеранткою теоретичних результатів розгляду Е. Фроммом феномену релігії.

Хоча прагнення Наталії Буряк-Стефанової дослідити ставлення Е. Фромма до феномену релігії заслуговує позитивної оцінки, однак, це дослідження не позбавлено низки недоліків, на яких варто звернути увагу. Передусім хочу виокремити наступні недоліки.

По-перше. Видатний соціальний мислитель Е. Фромм серед освічених людей має заслужену славу такого письменника, філософські твори якого виокремлюються серед робіт інших літераторів своєю назвичною зрозумілістю та ідейною прозорістю. Читати роботи Е. Фромма, так само, як і, за Михаїлом Булгаковим, казати правду, себто, легко і приємно. Для того ж, аби прочитати дане дисертаційне дослідження і зрозуміти те, що хотіла

виразити його авторка, слід докласти неабиякі інтелектуальні зусилля. Читати цю роботу надзвичайно важко, що зумовлено також і наступним недоліком цього дослідження.

По-друге. Дисертантка у «Вступі» оголосила такий перелік методів дослідження, що вона застосувала у своїй роботі. Вона написала: «В ході написання дисертації авторка спиралась на загальнонаукові принципи об'єктивності, системності, історизму, а методологічну композицію роботи склало поєднання методів діалектики та порівняльного методу, методу системного аналізу та аналітико-прогностичного методу, підходів сучасної теорії постколоніалізму тощо». Варто зауважити, що дисертантка не визнала за важливі використати такі методи, як герменевтичний та історико-філософський. Саме тому після уважного ознайомлення з цією роботою можна дійти висновку, що дисертантка не опрацювала у грунтовний спосіб філософські роботи Е. Фромма, хоча передусім і мала спиратися на герменевтичний метод. Характерною особливістю її підходу до текстів цього мислителя було те, що вона, так би мовити, «вихоплювала» окремі цитати з певних його робіт, що мали стосунок до об'єкту її дослідження, і на власний розсуд додавала їх до подібних цитат з інших Фроммових творів. Себто, філософського тлумачення його робіт у даному дослідженні не відбулося.

По-третє. У довільний спосіб, як було зауважено, поєднавши окремі цитати з різних Фроммових робіт, дисертантка з підрозділу «Антропологічне підґрунтя концепту релігії Еріха Фромма» зробила такий собі теоретичний «вінегрет», «намішавши» в ньому цитати деяких дослідників творів Е. Фромма з «кашею» своїх міркувань, які мали погано замаскований суб'єктивний характер. Варто зазначити, що таку центральну категорію філософської антропології Е. Фромма, як «особистість», дисертантка в цьому підрозділі застосувала лише три рази (один раз коли цитувала роботу іншого автора). Таке поняття, як людська душа, про яку писав Е. Фромм у роботі «Втеча від свободи», дисертантка не захотіла

розглядати. І взагалі, в тексті даної роботи дуже важко знайти назви творів Е. Фромма. Невідомо з якої причини дисерантка не захотіла називати його роботи. Було також даремним сподіватися отримати інформацію про хронологічний порядок публікацій цих філософських творів. Крім того, відверто мене здивувало явне небажання дисерантки написати бодай щось, якусь біографічну дрібничку, про самого Е. Фромма. У цій дисертації немає Е. Фромма як людини. Там не можна знайти його образ. Постать видатного філософа-гуманіста, непересічної особистості, талановитого автора чудових текстів. Його там немає. Як також немає бодай якогось зрозумілого тлумачення його особистих переконань.

По-четверте. Потрібно визнали, що це дослідження рясніє надзвичайною кількістю граматичних, стилістичних, лінгвістичних та орфографічних помилок. Перелічити всі ці помилки просто неможливо. У цьому відгуку для такого переліку не вистачить місця.

Приміром, до граматичних помилок можна віднести наступні. Авторка пише: «У сонові (???) конкретних релігійних систем лежить неусвідомлена мотивація, яка формується на основі складної взаємодії соціальної, економічної та політичної організації суспільства, культурного контексту та психічних процесів особистості...» (стор. 25). Наступна помилка: «На відміну від Фройду» (стор. 33). Або інше: «Діалектика соціального та індивідуального у формуванні релігійності індивіду (???) є важливою проблемою у фроммівській теорії релігії як складової його соціально-філософського вчення» (стор. 42). Або таке: «Людина не має суті в сенсі чогось даного, фіксованого і незмінного, але, водночас, як індивідуальність, він (хто – він?; В.Б.) повинен володіти якоюсь специфічною сутністю».

Стилістичні помилки. Авторка пише: «Цю єдність і рівновагу між природою і людиною остання робить спробу відновити насамперед подумки, ...», і далі незрозуміле: «створюючи ментальну картину світу, яке всеосяжно охоплює усі проблемні явища та речі, з якими стикається

людина, і дає відповіді на питання, які ці проблемні феномени породжують, і найголовніше»: (далі цитування) (стор. 38).

Або інше: «Виходячи з цього, Е. Фромм закликає прийняти на себе відповідальність за самого себе і визнати той факт, що людина може надати смисл своєму життю лише власними силами, не сподіваючись на зовнішні соціальні фактори» (стор. 40). Невідомо кого Фромм закликає «прийняти на себе відповідальність за самого себе».

Лінгвістичні помилки. Дисерантка пише, використовуючи кальки з російської мови: «Щастя – важлива характеристика душевного та духовного стану людини, оскільки його прагне людина у тій чи іншій мірі». (стор. 27) Українською мовою правильно: «... прагне людина тієї чи іншою мірою». Замість «принадлежність» (стор. 33), слід писати «належність»; замість «в цілому» (стор. 27; 43), слід писати «загалом»; замість «більш того» (стор. 28, 34), потрібно писати «до того ж», або «крім того»; замість «по тій мірі страху» (стор. 66), правильним буде: «тією мірою страху».

Авторка застосовує активний дієприкметник, що невластиво українській мові: «... породжувальною формою смислів буття» (стор. 32). Правильним, можливо, було б: «... формою, яка породжує буттєві смисли ...».

По-п'яте. Дисерантка відверно зловживає небажанням визначати автора тієї чи іншої фрази, або речення, чим перенасичений текст дисертації. Приміром, неможливо зрозуміти кому належить наступне твердження. Або самій авторці, або досліднику, якого вона перед тим цитувала: «Соціологія, культурологія, релігієзнавство, психологія та практика психоаналізу об'єднуються у його теоретичному пошуку у цілісній складній теорії людини, ба навіть більше – у постулюванні певної практики бути людиною» (стор. 33).

По-шосте. Дисерантка використовує різні манери правопису певних понять. Приміром, наступне: «У своєму спадку Е. Фромм, (авторка невідомо навіщо поставила тут кому; В.Б.) виокремлює чотири головні типи

екзистенціальної дихотомії» (стор. 36). І тут же авторка пише «фундаментальна екзистенційна дихотомія». Виникає наступне запитання: то яка ж «дихотомія»? «Екзистенціальна» чи «екзистенційна»? Або інше: на сторінках 47 і 49 дисертантка використовує українське поняття «настанова», а перед тим у тому самому сенсі вона писала на сторінці 44 «установка» («релігійні установки»).

По-сьоме. Захопившись надмірним використанням у тексті своєї роботи поняття «премордіальний феномен», що вельми нагадує такий собі «поняттєвий фетишизм», і не вказавши на теоретичне походження цього поняття, дисертантка в даному дослідженні запропонувала ввести в інтелектуальний обіг таке нове поняття, як «соціокультурна ідеологія» (стор. 41). Зазначу, що така ініціатива молодої дослідниці може викликати здивування серед деяких соціальних філософів.

По-восьме. Важко погодитися з тим негативним сенсом, що дисертантка вкладає в наступне речення: «Також прикладом є ідеології, які стверджують, що смисл життя полягає виключно у соціальному служінні та самовідданому виконанні громадського обов'язку». (стор. 39). Для Е. Фромма, фройдо-марксистські переконання котрого були ідейно близькими до філософії неомарксизму представників критичної теорії (Франкфортської школи), основним теоретичним завданням яких була критика будь-якої ідеології, поняття особистого обов'язку однієї людини перед іншими не могло мати значення явища, спричиненого дією ідеології. Приміром, про соціальну значущість особистого обов'язку людини Е. Фромм писав у роботі «Втеча від свободи».

По-дев'яте. Сам зміст другого розділу, що має назву «Потенціал релігійної концепції Е.Фромма у розв'язанні протиріч цивілізаційного розвитку», а також зміст первого підрозділу «Релігійний вимір глобалізаційних викликів та їх (привильно: їхня; В.Б.) інтерпретація у понятійному апараті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма», може викликати деяке здивування в людині, якій відомий емансидаційно-

теоретичний потенціал гуманістичного психоаналізу Е. Фромма. Адже ідейна суть його творів у тому, аби надати таке знання людині про її ество та існування, що зумовило особисту боротьбу такої людини проти ідеології суспільства споживання. До чого тут «глобалізаційні виклики»? Тут дослідницький намір дисерантки схожий на бажання вилікувати головний біль через застосування ліків, що унеможливлюють облісіння.

Разом із тим, перелік наведених зауважень не применшує загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження Н.Б. Буряк-Стефанової, вони мають сприйматись як рекомендації до подальшого наукового пошуку дисерантки, до підвищення наукової культури та рівня обґрунтованості теоретичних положень, зміст яких не ставиться під сумнів.

Дисертаційне дослідження Н.Б. Буряк-Стефанової має явно виражену спрямованість на забезпечення відповідної практичної значущості, чому сприяє непроста соціокультурна ситуація, пов'язана із процесами розбудови незалежного українського православ'я. Окрім іншого уваги заслуговує перелік публікацій автора (Наталія Борисівна має 23 публікації, з яких 5 опубліковані в українських фахових виданнях з філософських наук, 1 – опублікова в фаховому науковому виданні України, яке включено до міжнародних наукометричних баз, а також 17 інших публікацій). Хронологія публікацій та участі у наукових заходах демонструє, що авторка більше п'яти років послідовно розробляла релігійну теорію Е. Фромма, постійно апробуючи положення роботи на конференціях різного рівня представництва та широкої географії, на сторінках фахових журналів.

Зміст дисертації та автореферату Н.Б. Буряк-Стефанової надає підстави стверджувати, що кандидатська дисертація «Феномен релігії у філософії Еріха Фромма: соціально-філософський аналіз» виконана відповідно до діючих вимог, зокрема, Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника до кандидатських дисертацій (Постанова Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567). Дисертаційне дослідження виконано на належному

теоретико-методологічному рівні, має теоретичне та практичне значення, а його авторка – Наталія Борисівна Буряк-Стефанова – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент:

кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник
відділу інтернаціоналізації вищої освіти
Інституту вищої освіти НАПУ

Брижнік В.М.

